

Оригинални научни рад
УДК: 94:327(470)"186/187"
271.2-9(497)"186/187"
341.71:929 ИГЊАТИЈЕВ Н. П.
DOI: 10.5937/zrffp52-40417

ГРЧКО-БУГАРСКИ ЦРКВЕНИ СПОР КРОЗ ПРИЗМУ РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ГРАЂЕ: ОД ЕГЗАРХИЈЕ ДО ШИЗМЕ (1870–1872)

Маја Р. ЛАКОВИЋ¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју и археологију

¹ lakovic.maja@yahoo.com

Рад примљен: 28. 9. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

ГРЧКО-БУГАРСКИ ЦРКВЕНИ СПОР КРОЗ ПРИЗМУ РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ГРАЂЕ: ОД ЕГЗАРХИЈЕ ДО ШИЗМЕ (1870–1872)²

Кључне речи:

Н. П. Игњатијев;
Цариградска
патријаршија;
Егзархија;
Порта;
шизма.

Сажетак. По завршетку Кримског рата (1853–1856) наступила је активнија фаза у борби за црквену самосталност Бугара, која је врло брзо прерасла у нарочиту форму црквено-националног покрета. Русија се интересовала за развој црквеног спора још у раној фази; међутим, док се руководила принципом очувања јединства православља у Турској и заговарала рјешење у духу компромиса, није могла пружити конкретан допринос у рјешавању грчко-бугарског црквеног спора. Доласком у Константинопољ руског посланика, Николаја Павловича Игњатијева (1864), компромисна политика замијењена је активним дипломатским иступањем у интересу Бугара. Дјелимична слобода поступања у односу према свим учесницима у спору претворила је црквено питање у „лични хоби“ генерала Игњатијева. У фебруару 1870. године издат је ферман о формирању Бугарске егзархије, што је један дио руске дипломатије сматрао побједом словенског елемента у Турској, иако је на тај начин отворен пут ка бугаризацији Македоније и Старе Србије.

² Насловљена тематика текста чланка упућује на домете дисертацијског истраживања: *Гроф Николај Павлович Игњатијев и балканско питање (1864–1875)* (необјављена докторска дисертација, одбрањена 22. децембра 2020. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду).

Црквено-национална борба Бугара за стицање духовне самосталности, у старијој литератури често називана грчко-бугарски црквени спор, иако у њему нису учествовали сви Грци и Бугари, прешла је после Кримског рата у нову, активнију фазу. Као и у ранијем периоду, носиоци црквеног покрета били су митрополити и владике, а избијању црквеног спора претходило је дугогодишње игнорисање бугарских молби и захтјева за неометано ширење етно-културних обиљежја, служење литургије на црквено-словенском језику, именовање бугарских јеромонаха у крајевима гдје су чинили већину становништва, али и низ других мјера које је Цариградска патријаршија предузела на плану денационализације бугарских епархија (Лаковић, 2017, стр. 269; Антић, 2020, стр. 95).

У првој половини XIX вијека владало је увјерење да бугарска страна у црквеном спору слиједи руске савјете, што се могло довести у питање непосредно после руског пораза у Кримском рату, када је престао њен протекторат над православним хришћанима на Балкану. После потписивања Париског мира (1856), Русија се окренула ка унутрашњим реформама, а у односу према црквеном спору заузела је умјерен став и залагала се за компромисно рјешење (Хевролина, 2007, стр. 247). У суштини, цар Александар II (1855–1881), кнез Александар Михајлович Горчаков, министар спољних послова, и московски митрополит Филарет нису спорили право бугарског народа на црквену самосталност, али на начин који је био прихватљив за Цариградску патријаршију (Билунов, 1986, стр. 78; Собрание мнений и отзывов митрополита Филарета, 1899, стр. 285). У фази када је руска дипломатија тражила нове методе очувања присуства међу православним балканским народима, учесници црквеног спора настојали су да задобију симпатије Порте и европских сила. Управо захваљујући подршци иностраних амбасада у Константинопољу и притисцима сила на Цариградску патријаршију, црквени покрет добио је на масовности и прерастао у нарочиту форму бугарске вјерско-националне борбе.

Доласком у Константинопољ енергичног и словенофилски оријентисаног посланика Николаја Павловича Игњатијева (1864–1877), карактер руског дјеловања у црквеном спору се измијенио, а компромисну

политику замијенила је нескривена интервенција у корист бугарске стране (Хевролина, 2002, стр. 22). Године 1866, приликом избора новог патријарха, генерал Игњатијев подржао је Григорија VI Фуртуниадиса (1866–1871) тако што је учествовао у елиминацији његових противника, сматрајући да дијеле сличне ставове о црквеном спору (Кирил, 1958, стр. 233–234). Размимоилажења око црквеног питања утицаће на то да руски посланик, на сличан начин, непуних пет година касније, допринесе смјени патријарха Григорија VI. Још почетком 1867. године, генерал Игњатијев представио је МИД-у свој пројекат организације посебног округа или „бугарског егзархата“, у оквиру Патријаршије и са сједиштем у Трнову, на челу са егзархом свих бугарских епархија. Његов пројекат предвиђао је могућност да се у саставу Егзархата, осим бугарских, нађу и епархије са мјешовитим становништвом или тзв. „мјешовите епархије“. Егзарх је требало да дијели надлежности са бугарским Св. Синодом, а његов избор потврђивао би цариградски патријарх (Кирил, 1958, стр. 227–231).

Патријарх Григорије изјавио је начелно слагање са приједлогом руског дипломате под условом да се границе будућег Егзархата ограниче на простор сјеверне Бугарске. Међутим, у почетку је Порта спречавала реализацију његовог пројекта, негодујући због могућности формирања посебног Бугарског округа са Св. Синодом, у границама које су пружале сатисфакцију вјерским, али и политичким амбицијама бугарског народа (Хевролина, 2009, стр. 199). Други разлог за Портино неслагање поводом стварања „нове православне нације“ по „руској идеји“, према мишљењу Игњатијева, јесте њена намјера да Бугарима пружи увјерљиве аргументе како је исход црквеног спора зависио првенствено од добре воље турске владе (Игнатијев, 2009, стр. 440–441). У суштини, однос Порте према црквеном спору одражавао је безидејност њених министара којима су, чини се, погодивале околности црквеног питања у намјери да казне Грке због подршке Критском устанку (1866–1869).

*

Вишедеценијска црквена борба потпомогнута дипломатским напорима генерала Игњатијева, а у неким фазама и саме Порте, на крају је омогућила задовољење бугарских вјерских тежњи и аспирација. У кључном моменту, у турској влади је превладало мишљење да ће изгубити повјерење и Грка и Бугара уколико настави са одлагањем рјешења црквеног спора. У међувремену, Бугари су предано радили на организацији своје цркве, иако су и међу њима постојале подјеле на конзервативну, умјерену, либералну и друге струје. Између јануара и марта 1870. године одржано је неколико сједница бугарског Привременог сабора или Светог сабора, духовних и световних лица, на којима су се разматрали нацрти Привременог

устава Бугарске егзархије, Привременог мјешовитог савјета, именована егзарха, односно, сједишта Св. Синода и друга питања.

Упознат са последњим активностима бугарског свештенства, патријарх Григорије VI је предложио одржавање Великог помјесног сабора. Међутим, 28. фебруара 1870. године објављен је високи указ султана, тј. ферман о оснивању Егзархата и бугарског Св. Синода на челу са егзархом (Jelavich, 1995, стр. 344). Осим чланом фермана пописане су епархије које је требало да припадну Егзархату, а то су: Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Ђустендилска, Видинска, Велешка, Нишка, Пиротска, Самоковска, Силистријска, Шуменска и Русенска, затим митрополија Варне, дио Пловдивске епархије и простор Сливенског санџака. Посебну пажњу јавности привукао је члан 10 којим је било предвиђено да се у тзв. „мјешовитим епархијама“³ организује плебисцит или изјашњавање о прикључењу Егзархату. Осим тога, истим чланом, пет епархија Пећке патријаршије укључено је у састав Егзархата. Бугарској цркви гарантована је широка аутономија, а њена потчињеност Цариградској патријаршији огледала се у избјегавању употребе термина архиепископија и митрополија и обавезно коришћење израза егзархија. Султан је давао сагласност за избор егзарха, који је могао заступати грађане пред локалним властима (Маркова, 1989, стр. 29; Хевролина, 2009, стр. 202). Ловчански митрополит Иларион предложен је на мјесто егзарха, али је због одузимања чина митрополита, на његово мјесто, у фебруару 1872. године, углавном захваљујући подршци турског министра Сервер-паше и руског амбасадора Игњатијева, изабран умјерени духовник и „руски ђак“, видински митрополит Антим (Игнатијев, 2009, стр. 455; Хевролина, 2009, стр. 256).

Издавањем фермана, Порта је на себе преузела сав терет „незахвалног посла“ за који су западне силе намјеравале да окриве Русију.⁴ Међутим, упркос томе што је створен привид да Порта стоји иза рјешења црквеног спора, садржај фермана је, у круговима западне дипломатије, приписан директним заслугама великог бугарског пријатеља, амбасадора Игњатијева (Кирил, 1958, стр. 129; Хевролина, 2009, стр. 207). Постојала је очигледна сличност између Игњатијевљевог приједлога за рјешење црквеног питања из јануара 1867. године и садржаја фермана, нарочито у члану 10, који је

³ Мјешовите епархије биле су распоређене на начин да су под влашћу Патријаршије остале Варна, Мисиврија, Анхијало и Сизопољ у Варненској епархији; затим Једрене, јужни дио Тесалије и Солун у Македонији, Битољ, села око Преспанског језера, Серез и Драма. У састав Егзархије ушле су Кукеш, Епархија воденска, Могленска епархија, Струмичка епархија – сјеверни дио Епархије мелничке, околина Прилепа, Велес, Скопље, Приштина, Самоково, Неврокоп и Охрид (Грујић, 1897, стр. 19).

⁴ Архив внешней политики Российской Империи (=АВПРИ), ф. 180 Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3389а, год. 1859–1883, *Греко-болгарский церковный вопрос*, л. 132.

дефинисао статус мјешовитих епархија. Да је то било уистину тако није скривао ни сам Игњатијев. У писму родитељима 10. марта 1870. године, он истиче да одлазак из Константинопоља за њега није била прихватљива опција све док не ријеши црквени спор. Патријархову љутњу и замјерање доживљавао је као пролазну реакцију, док је вјерска и национална афирмација Бугара за њега представљала чињеницу чије постојање није могао више нико да доведе у питање (Хевролина, 2009, стр. 202).

Третирајући Егзархију као дјело световних, а не духовних власти, Патријаршија је одбацила ферман. Патријарх Григорије запријетио је оставком и упутио је Порти 24. марта 1870. године крајње оштро протестно писмо, осуђујући њено мијешање у питања која су могла да регулишу само црквени канони. У вријеме највеће буре у Фанару, драгоман руске амбасаде, Михаил Константинович Ону, посјетио је патријарха Григорија VI, налазећи га у изузетно лошем здравственом стању – морално и физички потпуно сломљеног. У крајње неформалном разговору патријарх је у присуству драгомана изјавио: „Више волим да умрем, него да дозволим да свето право Патријаршије буде нарушено“ (Кирил, 1958, стр. 310).

Иако су биле јединствене у ставу да је оснивање Егзархата заслуга руске дипломатије, већина страних амбасада у Константинопољу, са изузетком енглеске и дијелом аустроугарске, у суштини је подржавала идеју самосталне бугарске цркве. Из садржаја тајне преписке између турског министра спољних послова, Сервер-паше, и аустријског амбасадора у Константинопољу, грофа Лудолфа, уочавају се сличности у њиховим ставовима према црквеном питању, у основи којих је била жеља за дубљом подјелом између Бугара и Грка (Маркова, 1989, стр. 50). За француску владу је самостална бугарска црква значила приближавање народа ка унији. Сасвим на страни Патријаршије остала је само Велика Британија, дјелимично и због сарадње између англиканске и грчке цркве, посредством бившег професора Атинске богословије и архиепископа Сире и Тира, Александра Ликургоса, који је важио за неформалног представника националистичке струје у Патријаршији (Кирил, 1958, стр. 136, 304).

Вијест о издавању фермана највише непријатности и узнемирења изазвала је у Грчкој, чија је влада изнијела низ критика и осуда услед изостанка руског ангажмана у заштити генерално свих православних интереса у Турској и подржавања захтјева једног народа на штету свих других (Кирил, 1958, стр. 30).⁵ Крајње радикализована јавност у Атини изнијела је оптужбе на рачун грчког посланства у Константинопољу и „слијепе послушности“ према савјетима руског посланства. Грци су у Константинопољу формирали комитет; обилазећи стране амбасаде, ширили су гласине да рјешење вјерског спора, по основу издатог фермана, иде на руку само

⁵ АВПРИ, ф. 133 Канцелярия министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Pera, 18. 8. 1872, л. 210–212.

руским интересима. Њихов главни циљ био је постизање новог договора са Портом, без руског посредовања (Теплов, 1882, стр. 815–816).

Под изразитим утицајем словенофоба у Фанару, Григорије VI горко се кајао због изrade сопственог *Пројекта рјешења дујарској ишшања* (1867). Једино рјешење за излаз из комплексне ситуације проналазио је у новом сазивању Сабора (Кирил, 1958, стр. 307). У септембру 1870. године упутио је и други позив за саборско окупљање у Константинопољу, али су Православна црква у Кнежевини Србији и руски Св. Синод и овога пута одговорили негативно. Србија је у почетку подржала бугарски црквени покрет и остала је доследна том ставу све док Егзархија није истакла своје право у јужном делу и Старој Србији. Почетком 1870. године, митрополит Србије, Михаило Јовановић, у писму патријарху Григорију указао је на посљедице црквеног спора по друге православне народе и злоупотребу свјетовних власти које су се наметнуле као врховни арбитри у црквеним питањима.⁶

Прве реакције у редовима православне цркве на вијест о издавању фермана показале су дјелимичну подијељеност мишљења. Незадовољство су, међу првима, исказали јерусалимски и антиохијски патријарси, као и кипарски митрополит (Теплов, 1882, стр. 436). У исцрпном резимеу о стању у црквеном питању, руски Св. Синод одбацио је Портине надлежности у „црквеној ствари“. Бројна и претежно негативна реаговања црквених великодостојника нису обесхрабрила амбасадора Игњатијева и великог везира Али-пашу у намјери да истрају на организацији Егзархије. У међувремену, у јануару и фебруару 1871. године, Црквено-народни сабор састао се више пута, а најважнија одлука јесте доношење Устава Бугарске егзархије.

Вијест о могућности повлачења патријарха са трона у први мах забринула је генерала Игњатијева и Али-пашу, јер би такав чин, према њиховом мишљењу, пореметио редослед послова на унутрашњем уређењу Егзархата. Међутим, у прољеће 1871. године, руски амбасадор се предомислио у вези са питањем патријархове оставке.⁷ Судићи према амбасадоровим мемоарским биљешкама, идеални услови за смјену Григорија подразумевали су избјегавање околности које би од њега направиле „мученика и жртву руске политике у очима грчких вјерника“. Притом, неопходно је било и избјегавање гњева незадовољних Грка, који су на улицама Константинопоља организовали протесте и сакупили 15.000 потписа подршке иницијативи да се изврши екскомуникација Бугара из православне црквене заједнице (Хевролина, 2009, стр. 205).

⁶ АВПРИ, ф. 133 Канцеларија министра иностраних дел, оп. 469, д. 30, Traduction d'une lettre d'un métropolitain serbe Mihail à un Patriarche Oecuménique 17. децембар 1870, л. 58–59.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (=ГАРФ), ф. 730 Николай Павлович Игнатъев, оп. 1 ед. хр. 1006. *Письмо Н. П. Игнатъева патриарху Константинопольскому Григорию по вопросам разногласий между Болгарской и Греческой церквам*, б/д.

У јуну 1871. године, патријарх Григорије VI поднио је оставку, а крајем септембра на његово мјесто изабран је Антим VI Куталианос, „старац од осамдесет година“ (Грујић, 1897, стр. 40). Унутрашњи протреси у турској влади, у јесен 1871. године, изазвани изненадном смрћу Али-паше, ограничили су Портино интересовање и мијешање у избор патријарха (MacKenzie, 2002, стр. 308). Судаћи према мемоарским биљешкама генерала Игњатијева, нови патријарх је за свој избор захвалност дуговао руској амбасадни и новом великом везиру Махмуд Недим-паши, човјеку изузетно попустљивом према Бугарима (Игнатијева, 2009, стр. 611).

У свом првом јавном обраћању у Патријаршији, Антим VI говорио је у духу помирљивости у контексту тренутне ситуације, предајући одговорност за тренутно стање у Цркви на своје претходнике (Игнатијева, 2009, стр. 824). Приоритетним питањем сматрао је примјену фермана и рад на организацији Егзархије. У том послу исказао је спремност да се Бугарима уступи дванаест епархија у Румелији, Тракији и Македонији. Највише се полемисало око статуса епархија у Битољу и Охриду, на које су Бугари полагали право, а у којима су Грци покушавали да задрже неколико градова и села. Следећи савјете руског амбасадора, дио преговора држао је у тајности, настојећи да избјегне додатни револт грчког становништва (Игнатијева, 2009, стр. 611). Смјеле одлуке, попут именовања бугарских свештеника у неким мјешовитим заједницама, које су остале под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, свједочиле су о намјери Антима VI да по сваку цијену оконча црквени спор.

*

У позадини избора за патријарха, бугарско свештенство наставило је са активностима које су убрзале коначан раскид са Патријаршијом. Поштујући договор са Портом, Бугари су непуну деценију избјегавали служење у њиховој цркви у Константинопољу, придржавајући се тога и за кратко вријеме послје издавања фермана. Међутим, незадовољство због одуговлачења преговора и изостанка примјене фермана довело је до нарушавања договора 6. (18) јануара 1872. године на Богојављење, када су у бугарском духовном сједишту у цркви Св. Стефана⁸ у Фанару, без знања и одобрења патријарха, митрополити Иларион Макариополски, Иларион Ловечки и Панарет Пловдивски служили Службу Божију. Непуне двије седмице послје тог чина, Патријаршија је организовала Помјесни сабор, рашчинила Илариона и Панарета и одлучила да уклони из цркве Илариона Макариополског, док је бугарском Св. Синоду онемогућено

⁸ Стефан Богориди је 1849. године бугарској црквеној општини поконио једну од својих кућа, која је претворена у цркву и названа црква Св. Стефана. Називали су је и „жељезна црква“, јер је, због природе терена, направљена од чврстог материјала (Попов и др., 2008, стр. 193).

даље дјеловање (Теплов, 1882, стр. 829). Последњи догађај слутио је на неминовност раскола, а на свим странама јавила се узнемиреност до мјере да је чак и руски Св. Синод критиковао самовољу бугарских владика.

Покушавајући да ублажи посљедице одлука Помјесног сабора, генерал Игњатијев писао је руском посланику у Атини, Петру Александровичу Сабурову (1870–1879), Н. Герову и другим конзулима о предузимању неопходних мјера за ублажавање посљедица такве одлуке.⁹ Сарађујући са умјереним круговима црквеног покрета, све поступке бугарске стране, са којима се лично није слагао, Игњатијев је приписивао активностима њених радикалних лидера, какав је био и Стојан Чомаков. Сарадње са умјереном бугарском струјом држала се и сама Порта, која је на наговор руског амбасадора прихватила Гаврил-ефендију као легитимног представника бугарског народа (Хевролина, 2009, стр. 206). Наступило је вишемјесечно затишје у црквеном спору, углавном захваљујући одлуци о мирном напуштању Константинопоља тројице бугарских митрополита, двојице Илариона и Панарета.¹⁰

У духу помирљивости и жеље да се превазиђу сукоби са Цариградском патријаршијом, други егзарх Антим I, почетком априла 1872. године, стигао је у Константинопољ. У оквиру његове посјете организована је и церемонија уручења султановог берата, гдје је дочекан са крајњим одушевљењем масе Бугара, која га је испратила на путу ка султановој палати (Игнатијев, 2009, стр. 443). Одушевљење и радост поводом егзарховог доласка ишло је у прилог онима који су прижељкивали „шизматичну“ фазу црквеног питања. По примању берата о ступању на положај егзарха, Антима I угостио је султан Абдулазиз (1861–1876) и одликовао га орденом Мецидије I степена (Грујић, 1897, стр. 55).

У ишчекивању вијести из Патријаршије, Антим I вријеме проведено у Константинопољу планирао је да употпуни служењем свечане литургије у бугарском црквеном сједишту на прослави националног празника, на дан Св. Ђирила и Методија. Претходно је, вјероватно по савјету амбасадора Игњатијева и Порте, чак три пута затражио сагласност патријарха. Међутим, патријарх је сасвим игнорисао егзархово присуство, не желећи да га удостоји нити одговора (Кирил, 1958, стр. 422, 463).

Без патријархове сагласности, бугарске владике су, предвођене егзархом Антимом I, ипак служиле литургију 11. (23) маја, на дан Св. Ђирила и Методија, и у свечаној атмосфери у цркви Св. Стефана обзнаниле акт

⁹ Российский государственный исторический архив (=РГИА), ф. 797 Канцелярия обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Копия шифрованной телеграммы г. Игнатъева от 15/27. јануар 1872. Константинополь, л. 25.

¹⁰ РГИА, ф. 797 Канцелярия обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная телеграмма г. Игнатъева от 22. јануара / 3. фебруара 1872. Константинополь и 21. јануара / 2. фебруара 1872, л. 23–25.

о самосталној бугарској цркви. Вијести о одржавању свечане литургије и проглашењу црквене самосталности убрзале су одржавање Сабора патријаршије и доношење одлуке да се „бивши видински митрополит“, егзарх Антим I, склони са црквеног престола, Иларион Макарипољски анатемише, а Панарет Пловдивски и Иларион Ловечки искључе из Цркве. У исто вријеме, источним патријарсима послат је позив на одржавање Великог помјесног сабора и коначно рјешење црквеног спора (Кирил, 1958, стр. 456; Хевролина, 2009, стр. 208).

Последњи догађаји и општи утисак о неминовности раскола у православној цркви забринули су стране амбасадоре у Константинопољу. Савјетима и заштитом коју је годинама пружала бугарској страни, руска амбасада је, све до фазе када је раскол постао неминован, храбрила њихову борбу и хранила дух црквене самосталности. Међутим, у фази када је раскол био на виду, руска амбасада почела је да чини све како би избјегла такав исход црквеног спора. Генерал Игњатијев већ извјесно вријеме није имао директан приступ патријарху Антиму, али је истрајавао у намјери да оствари контакт са црквеним лицима из његовог окружења. Инструкције у истом духу слао је и руским дипломатама у Јерусалиму, Александрији и другим православним вјерским центрима на Истоку. У једној крајње исцрпној анализи црквеног спора, генерал Игњатијев покушавао је да убиједи кнеза Горчакова у неопходност посредовања руског Св. Синода и заузимања одлучног става у превазилажењу тренутне кризе, која је „довела у питање будућност шест милиона бугарских вјерника“. „Цариградском црквом“ манипулисали су интриганти без принципа и праве вјере, закључио је руски амбасадор, док је узаврела атмосфера међу вјерницима служила као инспирација за „неприкладне спектакле“, величање шизме, у непосредном окружењу Патријаршије и наочиглед становништва:

„Још недавно, директор грчког позоришта у Пери на најпростији начин је узвикивао под прозорима Патријаршије: ’Живјели патријарси! Живјела шизма!’; док се с друге стране се могао чути одговор: ’Нека живи раскол (шизма)’!“¹¹

*

Све до проглашења Егзархије, са којом је бугарска црква присвојила више епархија са српским становништвом¹², Православна црква у Кнежевини Србији је у црквеном спору давала очигледну предност бугарској страни. Митрополит Михаило, вјерујући да бугарска национална

¹¹ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Н. П. Игнатъев – В. И. Вестману, 18. августа 1872, л. 206–207.

¹² Трновска, Нишка, Пиротска, Ђустендилска, Самоковска, Скопљанска, Дебарска и Велешка епархија (Терзић, 1992, стр. 172).

црква неће угрозити српски етнички простор, следио је руски став, залагао се за јединство православне цркве у Турској, уз право на признање аутокефалности националним црквама и признање моралног и духовног права у епархијама које им по канонској, историјској и етничкој основи припадају. Ствари су се измијениле оног тренутка када су се у саставу Егзархата нашле: Самоковска, Бањска, Нишка, Пиротска и Велешка епархија (Стојанчевић, 2002, стр. 236). У августу 1872. године, митрополит Михаило је, у писму руском историчару Андреју Николајевичу Муравјову, упозорио да уколико Бугари намјеравају да у састав Егзархије укључе цијелу Македонију, дио Тесалије и Стару Србију, имаће сукоб не само са Грцима већ и са Србима.¹³

Присуство бугарске цркве имало је изразито негативан утицај на српско становништво у јужном делу Србије и у Старој Србији и довело је до тога да један дио Срба, упркос ранијим злоупотребама грчких владика, остане уз Цариградску патријаршију. У августу 1872. године, амбасадор Игњатијев у писму кнезу Горчакову помиње незадовољство српског становништва због присуства бугарског свештенства: „чудна ствар, али Срби почињу да се жале на бугарску пропаганду у турским провинцијама“.¹⁴ Највише проблема изазвао је члан 10 фермана о оснивању Егзархије, којим је Бугарима омогућено да спроводе националну пропаганду у крајевима гдје су се двије трећине становништва изјасниле за улазак у границе бугарске цркве. Не без основа, још 1866. године, српски књижевник и историчар Милош Милојевић предао је кнезу Михаилу документ под називом „Пропаганда у Турској“ (Џамбазовски, 1864, стр. 66). Међутим, Србија није узвратила одговарајућим противмјерама, правећи „крупне превиде у националној политици“ и руководећи се руским савјетима у којима се, под утицајем агентурне мреже генерала Игњатијева, на бугарски успјех у црквеном питању гледало као на тријумф словенства у Турској (Терзић, 1992, стр. 171, 173).

*

Сазивањем Великог помјесног сабора у Константинопољу, првих дана с јесени 1872. године, Патријаршија је, упркос снисходљивом понашању патријарха према бугарским представницима на сабору, прижељкивала потврду приједлога о анатемати бугарских епископа и проглашењу шизме. Представници обје стране сматрали су немогућим постизање обо-страно прихватљивог договора око питања као што је мјесто службене

¹³ ГАРФ, ф. 730 Николай Павлович Игнатъев, оп. 1, ед. хр. 3437, Михаила, митрополита Сербского 3. априла 1872 / 12. фебруара 1896, л. 4.

¹⁴ АВПРИ, ф. 133 Канцелярия министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Н. П. Игнатъев – В. И. Вестману 22. августа / 3. септембра 1872, л. 178.

резиденције егзарха, Св. Синода и дефинисање граница Егзархата. Бугари су сматрали исувише опасним приједлог за удаљавање њиховог вјерског сједишта из Константинопоља, који би, у том случају, остао сасвим препуштен грчким интригама на Порти. Пут до рјешења питања граница Егзархата чинио се још компликованијим, јер су Бугари претендовали на најмање половину мјешовитих епархија. Познајући ранију попустљивост јерусалимског патријарха Кирила II према бугарским захтјевима, генерал Игњатијев је, уочи саборског окупљања, савјетовао Гаврил-ефендију да са њим поразговара. За разлику од јерусалимског, александријски патријарх није желио да се унапријед изјашњава о намјери Цариградске патријаршије да екскомуницира Бугаре из цркве већ је намјеравао да сачека саборско окупљање и покуша измирити Грке и Бугаре.¹⁵ Тих дана је у посјету Патријаршији пристигао и сирски архиепископ Ликургос, не би ли придобио патријархе да подрже став Патријаршије.¹⁶

Расположење патријарха сваким даном мијењало се у корист Патријаршије. Изузетак у том смислу био је јерусалимски патријарх Кирил, који је остао доследан симпатијама ка бугарској страни. На дан 29. августа (10. септембра) 1872. године почело је прво засједање Великог помјесног сабора. С обзиром на то да су позив за учешће одбиле православна црква Кнежевине Румуније, православна црква Кнежевине Србије, Карловачка митрополија и Московска патријаршија и да је већина присутних припадала грчком свештенству, није било тешко претпоставити садржај закључака саборског засједања. На другом засједању водиле су се дискусије око поступака бугарске стране, којима су нарушени црквени канони, а на истом дневном реду нашло се и питање оправданости одсуства патријарха Кирила II.¹⁷

На крају, као што се и могло претпоставити, 16. септембра 1872. године једногласно је усвојен приједлог о проглашењу Бугарске егзархије шизматичком црквом. Према сазнањима руске амбасаде, сабор је протекао у знаку доминације атинских владика, који су првобитну замисао реализовали не марећи за посљедице црквено-политичког скандала. Одлука о расколу није окончала религиозну дебату и политичке страсти, већ напротив, само их је појачала. Тешко је било прихватити било какву одлуку сабора, па и шизму, када се знало да је донесена у „ненормалним условима“ и под притиском политичке јавности, закључио је амбасадор Игњатијев

¹⁵ РГИА, ф. 797 Канцеларија обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная телеграмма Н. П. Игантјева адресована к Вестману 2/14. јула 1872. Константинополь, л. 494.

¹⁶ РГИА, ф. 797 Канцеларија обер – прокурора Синода, оп. 27 (стол 2, отделение 2), д. 426, Секретная депеша г-на Персиани, из Афины 3. јула 1872, л. 508.

¹⁷ АВПРИ, ф. 133 Канцеларија министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, Перевод с Греческого “Neologos”. Второе заседание Сабора, 12-го Сентября 1872. года, л. 458, 464.

(Игнатијев, 2009, стр. 649). Све до закључења саборског засједања митрополит Михаило избјегавао је комуникацију са патријархом и егзархом. Он се противио шизми, сматрајући да су сви православни народи под окриљем Цариградске патријаршије, чији се канонски примат и посебност нису доводили у питање, требало да имају своју националну цркву и изводе богослужење на матерњем језику (Стојанчевић, 2002, стр. 238). При свом ставу остао је и након проглашења шизме, а крајем децембра 1872. године писао је патријарху да су, упркос разочаравајућем садржају фермана, Срби „повезани са Бугарима сродством, вјером и сусједством и не могу кидати с њима везе“ (Слијепчевић, 2002, стр. 431). Замолио га је да се у јужним епархијама именују српски епископи, људи од ауторитета, који су могли да поврате вјеру народа у Патријаршију. Осим тога, српска влада је крајем 1872. године затражила подршку Петрограда да се српској цркви препусти на управу епархије у Босни и Херцеговини, чему се најоштрије успротивила Аустроугарска (Терзић, 1992, стр. 172). Русија се повукла јер је била на корак од уласка у Тројецарски савез (1873) и бринула је о интересима својих будућих савезника, Аустроугарске и Њемачке. У више наврата амбасадор Игњатијев упозорио је српског заступника у Константинопољу Филипа Христића да српска влада не смије ризиковати сукоб са Бугарима због „безначајне користи у Старој Србији“ (Слијепчевић, 2002, стр. 431). Осим тога, Ристић је и даље слушао његове савјете, очекујући да ће посредством секретара руске амбасаде у Београду, Алексеја Николајевича Церетелева, утицати на амбасадора да егзарх опозове бугарске владике из епархија у Старој Србији. До краја године, егзарх Антим I упознао је српског дипломатског заступника у Константинопољу са пројектом разрешења српско-бугарског спора, за који се испоставило да је урађен као *pro forma*, али и да је иза њега, највјероватније, стајао генерал Игњатијев (Слијепчевић, 2002, стр. 434).

У духу подршке одлуци, у Патријаршији је служена свечана литургија, а током бесједе истакнут је значај шизме и побједе над панславизмом. Међу присутнима су се могли чути узвици: „Живио султан, заштитник православља од панславизма! Живио Синод! Живио архиепископ Ликургос!“¹⁸ Повод за славље, међутим, имали су само Грци, увјерени да су шизмом заштитили хеленизам.¹⁹

¹⁸ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Constantinople, 30. септембра 1872, л. 446, архимандрит Антонин Капустин је још крајем 1863. године упозоравао руски Св. Синод на активности, у то вријеме, професора и дворског свештеника у Атини Александра Ликургоса, који је био против руске цркве и сматрао да треба доћи до прекида њених веза са грчком црквом.

¹⁹ АВПРИ, ф. 133 Канцелария министра иностранных дел, оп. 469, д. 27, N. P. Ignatiev – A. M. Gortchakov, Constantinople, 30. септембра 1872, л. 454.

Недуго након завршетка саборског засједања, на мети грчких владика, поводом одбијања да потпише одлуке, нашао се јерусалимски патријарх Кирил II. Под изговором освјештања Цркве Св. Тројства у Јерусалиму и планиране посјете великог кнеза Николаја Николајевича, јерусалимски патријарх је у журби напустио Константинопољ. Игњатијев је имао прилику да се, накратко, 30. августа 1872. године сусретне са њим, користећи је „да изрази захвалност и дивљење што је својим утицајем и примјером дао снагу православној свијету“ (Дмитриевский, 1909, стр. 9). Међутим, недуго затим, поводом уздржаности према саборским одлукама, јерусалимски Св. Синод је пред Кирила II ставио ултиматум: потписивање свих саборских одлука или удаљавање са трона. Патријарх се данима није оглашавао поводом ултиматума, што је од стране Св. Синода схваћено као аргумент да патријарха Кирила 8. новембра 1872. године прогласе шизматиком. У војној пратњи одведен је у Јафу, а затим у Константинопољ, гдје је и остао до смрти. Такав чин није остао без посљедица већ је отворио „јерусалимско црквено питање“ (Дмитриевский, 1909, стр. 10).

Ферман о оснивању Бугарске егзархије и проглашење шизме представљају преломне фазе у вишедеценијском трајању грчко-бугарског црквеног спора, које не само да нису довеле до разрешења већ напротив – продубиле су постојећу кризу и отвориле питања српско-бугарског спора и проблем јерусалимске цркве. Највише проблема и неспоразума узроковао је члан 10 фермана о оснивању Егзархије, јер је њиме прописано рјешење статуса мјешовитих епархија, што је додатно нарушило односе у православној цркви и у спор увело православно цркву у Кнежевину Србији, која је до тада са пуно симпатија гледала на црквену борбу Бугара. Проблеми узроковани чланом 10 нису могли бити ријешени, јер је Porta у прољеће 1873. године одбила да измијени садржај фермана, чиме је јасно показала да не намјерава престати да користи подјеле у православној цркви све док је такав принцип давао жељени ефекат. Послије проглашења шизме, стране амбасаде у Константинопољу постепено су губиле интересовање за наставак активног учешћа у грчко-бугарском спору. Изузетак у том смислу није била ни руска дипломатија, чијим је интересима штетила подјела у православној цркви, па је стога уложила немали напор да врати за преговарачки сто представнике Патријаршије и Егзархије. Међутим, покушаји нису дали никакав резултат, а временом је постало очигледно да је наметнуто рјешење црквеног спора трајно промијенило односе између Русије и Цариградске патријаршије. Рјешење црквеног спора мало ко је, уколико изузмемо бугарску страну, доживљавао као коначно. Међутим, упркос свим напорима руске амбасаде шизма је остала на снази, а с годинама је то питање у дипломатским круговима сасвим изгубило на актуелности и вратило се у вјерске оквире из којих никада није требало изаћи.

Извори

Необјављени извори

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Москва

Ф. 180 (Посольство в Константинополе)

Ф. 133 (Канцелярия министра иностранных дел)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва

Ф. 730 (Николай Павлович Игнатъев)

Российский государственный исторический архив (РГИА), Ст. Петербург

Ф. 796 (Канцелярия Св. Синода)

Ф. 797 (Канцелярия обер – прокурора Синода)

Објављени извори

Игнатиев, Г. (2008). *Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876)*, т. I: *Записки (1864–1871)*. София.

Игнатиев, Г. (2009). *Дипломатически записки (1870–1874). Донесения (1865–1876)*, т. II: *Записки (1864–1871)*, увод и превод И. Тодев. София.

Патриарх български Кирил (1958). *Граф Игнатиев и българският църковен въпрос. Документи и исследования*. София.

Собрание мнений и отзывов митрополита Филарета (1899). Санкт-Петербург.

Литература

Антић, Д. (2020). Поглед на Бугарску егзархију и српски народ у јужној Старој Србији и Македонији у другој половини XIX вијека. У: Б. Бранковић и Б. Милошевић (ур.), *Осам вијекова аутокефалности и један вијек од уједињења Српске православне цркве (93–111)*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Билунов, Б. Н. (1986). *Болгаро-российские общественно политические связи 50–70-е г. XIX века*. Кишинев: Штиинца.

Грујић, С. (1897). *Како је постојала Бујарска егзархија*. Београд: Парна радикална штампарија.

Дмитриевский, А. А. (1909). *Графъ Н. П. Игнатъевъ какъ церковно политический деятель на православномъ Востоке*. С. Петербургъ: Типография В. Киршбаума.

Лаковић, М. (2017). Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861). *Глас*, 18, 267–280.

Маркова, З. (1989). *Българската егзархия 1870–1879*. София: БАН.

Новаковић, С. (1895). *Цариградска патријаршија и православље у Евројској Турској*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Попов, Д. и др. (2008). *Историја Бујарске*. Београд: Слио.

Слијепчевић, Ђ. (2002). *Историја СПЦ*, књ. II. Београд: ЈРЈ.

Стојанчевић, В. (2002). Митрополит Михаило и питање аутономије Српске цркве у Турској 1878. године. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 70, 235–240.

Теплов, В. А. (1882). Греко-болгарский церковный вопрос по неизданным источникамъ. *Руский вестникъ*, 159, 379–445, 811–862.

Терзић, С. (1992). *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*. Београд: Историјски институт.

- Хевролина, В. М. (2002). Министерство иностранных дел России в 1856–1878. *Новая и новейшая история*, 40, 3–27.
- Хевролина, В. М. (2007). Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856–1875 годах (деятельность российских консульств). *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI – нач. XX вв.*, 221–265.
- Хевролина, В. М. (2009). *Николай Павлович Игнатъев – российский дипломат*. Москва: Квадрига.
- Џамбазовски, К. (1964). Нови прилози историји културно-политичких односа македонског и српског народа. *Југословенски историјски часопис*, 1, 66–75.
- Jelavich, V. (1995). *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, v. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacKenzie, D. (2002). *Count N. P. Ignatiev: The Father of Lies?*. New York: Columbia University Press.

Maја R. LAKOVIĆ

University of East Sarajevo

Faculty of Philosophy

Department of History and Archaeology

Greek-Bulgarian Dispute Through the Prism of Russian Diplomacy: From the Exarchy to the Schism (1870-1872)

Summary

The compromise policy of the Russian government served Ignatiev as a cover for his obvious favour to the Bulgarian side, with the goal of achieving not only church but also political independence of Bulgaria. During the Greek-Bulgarian religious conflict, the Russian ambassador had a high degree of freedom in his independent actions. The motives of all participants in the dispute corresponded more to a political than to an ecclesiastical struggle. He also considered the Proclamation of the Bulgarian Exarchy a personal triumph, which he interpreted as a victory for the Slavs in Turkey, while it was actually a victory for the Bulgarian side. The proclamation of the Bulgarian Exarchate, and not long after, the schism, permanently changed the relations between Russia and the Patriarchate of Constantinople.

Keywords: N. P. Ignatiev; Patriarchate of Constantinople; Exarchy; Porte; schism.



Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторсјиво-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).